

УКРАЇНСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2-3.09

DOI <https://doi.org/10.52726/as.humanities/2023.1.1>

П. В. БІЛОУС

доктор філологічних наук, професор,

професор кафедри філології,

Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж»

Волинської обласної ради, м. Луцьк, Україна

Електронна пошта: bpv1953@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0001-7487-6230>

РЕАЛІЇ XIII СТОЛІТТЯ У «СЛОВАХ» СЕРАПІОНА

У статті розглядаються повчання («слова») давньоукраїнського проповідника та письменника XIII століття Серапіона. Увага зосереджена на відображенні ним історичних, соціальних та релігійних реалій цього трагічного для Русі століття. Зокрема, акцентується на тому, що свої «слова» Серапіон створив тоді, коли виконував місіонерське завдання на півночі Русі (Володимир-на-Клязьмі, Суздаль). Саме тому у його творах відображено особливості життя побуту місцевих племен, специфіку християнізації на цих землях. Як місіонер-християнин, який прибув на північ Русі із Києва, де був архімандритом Києво-Печерського монастиря, Серапіон вражений відсутністю тут православної віри, пануванням аморальних та варварських звичаїв. У своїх «словах» він викриває звичаї місцевого населення, розцінює їх як антихристиянські. Проповідницьким словом він не тільки прагне розповсюдити християнську віру, а й бореться проти вірувань людей, котрі ще не пізнали Бога. Причину «маловір'я» місцевих людей Серапіон бачить не в наслідках монголо-татарського нашествия, а в дотримуванні ними старих вірувань та негативному ставленні до християнства. Зображуючи звичаї північних племен, давньоукраїнський проповідник подав характеристику тому етносу, який пізніше склав ту спільноту, яка через століття назвала себе «росіянами». У менталітеті етносів, які мешкали на північній околиці Русі, Серапіон побачив не просто іншу мораль та інші звичаї, котрі сприймав як варварські і жорстокі, а реальну загрозу слов'янській частині Русі. Навряд чи міг колишній київський єпископ передбачити, що через декілька століть Московія, що виникала на основі згаданих етносів, зміцніє і почне вести війни з усіма своїми сусідами, вибудовуючи імперію Зла.

Ключові слова: Серапіон, повчання, християнство, літопис, Русь, проповідь, місіонер.

Вступ. Серапіон (помер 1275 р) – давньоукраїнський проповідник і письменник. Був архімандритом у Києво-Печерському монастирі, незадовго до смерті поставлений єпископом у Володимирі-на-Клязьмі. Автор п'яти «слів» (повчань), які збереглися у рукописних збірниках XIV – XV ст. Як християнин і церковний наставник Серапіон переймався «гріхами» своїх сучасників, котрі дотримувалися старих звичаїв («Слово про маловір'я»). Драматизуючи свої переживання за «гріхи людські», автор за допомогою стилістичних засобів посилював напруженість почуттів, проголошуючи риторичні запитання, які відображали особисте ставлення до моральності людей. У повчаннях трапляються описи історичних реалій: життя Русі після монголо-татарської навали, особливості християнізації Русі, зокрема на її північних землях.

Аналіз попередніх досліджень. Творчий доробок Серапіона вивчений недостатньо. М. Гудзій, А. Колобанов досліджували здебільшого обставини життя Серапіона та умови створення його повчальних «слів». Ім'я проповідника лише згадується у синтетичних працях з історії української літератури О. Огоновського, І. Франка, Д. Чижевського, І. Ісіченка, О. Сліпущо та в академічній 12-томній «Історії української літератури» (2013, т. 1).

Мета статті – поглибити пізнання творчості Серапіона, звернувши увагу на відображення ним реалій XIII ст.

Виклад основного матеріалу. Дослідники проповідницьких «слів», зважаючи на зміст його повчань, припускають, що написані вони були в останній рік життя єпископа, коли той уже перебував на північних землях Русі (у літописних зведеннях відзначено, що у Володимир

Серапіон прибув із Києва 1274 року, а наступного року помер). Крім того, для датування його творів важливе значення має вислів самого Серапіона в одному з повчань: «Ось уже до сорока років наближаються страждання і муки»: видно, автор натякає тут на монголо-татарське нашествя на Русь, кульмінація якого припала на 1237–1241 роки, свідком чого він був, перебуваючи тоді в Києві.

Серапіон доволі виразно, в апокаліптичних тонах змальовує, якими бути ті майже сорок років: «І данина тяжка на нас лежить, голод, мор на худобу нашу, і досита хліба свого наїстися не можемо, і плачі наші і горе сушать нам кістки» [Повчання Серапіона : 181].

Думаєте, що Серапіон звинувачує в цьому монголо-татарську владу, яка чорною хмарою висіла у XIII ст. над Руссю? Не зовсім так. Єпископ бачить у тому лихові руських людей «глибшу» причину: хто ж нас до цього довів? Відповідь: «Наше безвір'я і наші гріхи, наш непослух, нерозкаяність наша».

Очевидно, Серапіона наштовхнув на такі емоційні повчання не статусний обов'язок виховувати паству у християнському дусі, а ті реалії, з якими він зустрівся у Володимирі та його околицях. Одна з реалій – безвір'я. Серапіон прибув до Володимира з Києва, де християнство офіційно, на державному рівні було прийняте 988 року, а протягом XI–XII століть воно тут утвердилося, узвичаїлося, населення в основному прийняло нову віру, дотримувалося відповідних звичаїв та жило за християнськими настановами.

Однак хрещення північних земель Русі мало свою специфіку та свої труднощі. Це зазначив доволі переконливо та історично зважено Іван Огієнко (митрополит Іларіон) у книзі «Українська церква»: «Наступники князя Володимира діяльно зайнялися охрещенням північних своїх земель (що пізніше склали Московське князівство), де було багато іногородців, цебто не слов'ян з походження. Християнізація цих земель ішла дуже поволі й розтяглася на довгі часи <...> Неслов'янських народів у державі Володимира та Ярослава було досить: величезна земля Ростовська з Білозір'ям, де жили тоді меря та весь, та земля Муромська, яку замешкувала мурома. Сюди треба віднести також землі в'ятичів та радимичів, що були плем'я лядського, з яким

нам усе було багато клопоту. Ось цих земель, з поглядів політичних, Володимир не хотів хрестити силою. Але, звичайно, на охрещення всіх цих земель пішло дуже багато праці, і сам процес бодай зовнішньої християнізації їх розтягнувся на століття» [Огієнко : 108–110].

Із цього можна зрозуміти, куди потрапив преподобний Серапіон: тут і в другій половині XIII ст. християнство ще й не утвердилося, його стан на північних землях Русі доволі чітко контрастував із київськими реаліями.

Звичайно, в основному не християнське, а, швидше за все, поганське середовище, шокувало Серапіона, ревного християнина. З його погляду, у Володимирі панувало, як і раніше, варварство, а звичаї були не просто поганськими, а вельми аморальними (чи то ми беремо це за християнськими критеріями, чи то за критеріями загальнолюдськими).

Що ж побачив у володимиро-суздальській землі Серапіон: «Але бачу: зовсім не змінилися ви (*тобто місцеве населення*. – П.Б.). Якщо хто з вас розбійник – розбійництва не кине, якщо краде – злодійства не покине, якщо іншого кого ненавидить – ворогує без утоми, якщо хто ображає і грабує – не насититься, якщо хто лихвар – не припинить проценти брати, якщо хто перелюбник – перелюбу не покине, той, хто лихословить і пиячить – звичок своїх не залишить» [Повчання Серапіона : 180–181].

Інакше кажучи, місцеві мешканці не виконували християнського кодексу, викладеного у Заповідях Божих та у Нагірній проповіді Ісуса Христа. Їх чекає, на глибоке переконання єпископа, страшний суд. Якщо не убояться Бога та не покаються. Тож виникає запитання: а причому тут ординське ярмо, накинута на шию Русі? Корінь зла Серапіон, виходить, бачить у гріховних вчинках та діяннях «недохрещених» володимирців та суздальців, до того ж, як переконався єпископ, «до покаяння ніхто не прагне, ніхто Богу не обіцяє зла не творити». Звідси і біда вся у місцевого населення, бо «жодного літа чи зими не пройшло, щоб Бог не карав нас». Останнє звучить доволі похмуро і песимістично.

Серапіон пробує збагнути, в чому причина такого безвір'я володимирців та суздальців. Хто винен у тому, що вони не живуть і досі у Христі? Інакшої відповіді від єпископа годі

й було чекати: винне волхвування, колишні поганські звичаї, бо, дотримуючись тих звичаїв, нехристи накликають на всіх лихо. «Але ви ще язичницьких звичаїв дотримуетесь: у волхвування вірите, і вогнем палите невинних людей, і тим насилаете на всю общину і місто убивство» [Повчання Серапіона : 183].

Важко сказати, що мав на увазі Серапіон, коли мовив про спалювання на вогні «невинних людей». Можливо, йшлося про дохристиянський поховальний звичай – трупоспалення: хоч у Київській Русі вже в X ст. перейшли до покладення покійників у землю, однак у північних землях могли залишитися рецидиви старшого ритуалу.

Щодо волхвування, то для київських земель це був уже пройдений етап. Під 1071 роком у «Повісті минулих літ» є декілька розповідей про появу волхвів на Русі, причому літописець приділяє цьому чимало уваги і сторінок. Спочатку повідомляється про волхва, «спокушеного бісом», який прийшов у Київ і морочив людям голову своїми несусвітніми пророцтва («потече Дніпро назад»), але по кількох днях «зник він безвісти».

Далі у літопис уводиться чимале за обсягом оповідання про двох волхвів у Ростовській землі (характерно, що й тут мовиться про північні землі Русі). Повідомляється, що «коли ото був нестаток у Ростовській землі, то постали два волхви із Ярославля, говорячи: «Ми знаємо, хто запаси держить». І пішли вони вздовж Волги, де хитрим чином, за допомогою якоїсь «мани» виявляли у мешканців (чомусь тут ідеться про «ліпших жон») запаси жита, риби, хутра. «І вбивали вони многих жон, а майно їх забирали собі». Дуже нагадують ці волхви дії кочівників у ті часи, а в історії XX ст. – дії більшовицьких комісарів в Україні, які у 1932–1933 роках вигрібали із селянських господарств усе підряд, спричинивши страшний голод.

Трапилось так, що на ту пору у Ростовську землю прийшов збирати данину київський боярин Янь Вишатич, котрий, почувши про свавілля волхвів, вирішив з ними розправитись. Було це на Білоозері. Звелів боярин білозерцям схопити волхвів і привести до нього. На диво, між Янем та волхвами зав'язується діалог, змодельований літописцем заради з'ясування деяких питань, що стосувалися протистояння

Бога та диявола. Дискутуючи з ними про походження світу і людини, боярин прийшов до висновку, запитавши волхвів: «Котрому богу ви віруєте?». Вони ж сказали: «Антихристу». Янь віддав їх тим, у якого вони вбили матір чи сестру, і їм жорстоко помстилися – повісили на дереві. Літописець був упевненим, що «відплату вони дістали од Бога по справедливості» [Літопис Руський : 107–111].

Під тим же роком у літописі повідомлялося про волхва, котрий з'явився був у Новгороді, що призвело до заколоту у місті. Князь Гліб та єпископ Феодор вийшли до волхва з хрестом і вбили його, бо той, на їхнє переконання (і переконання літописця), «віддався дияволу».

Оті пристрасті з волхвами, описані задовго до появи повчань Серапіона, певним чином відгукнулися у XIII ст., коли актуальною проблемою на північних землях Русі була боротьба церковників із волхвуванням, яке так і не вдалося на ту пору викоренити.

Цікаво, що у Серапіона – той самий рецепт у боротьбі із диявольським поріддям, що й в XI ст.: волхвів (ворожок, ворожбитів, чаклунів, знахарів) треба нищити. Причому для єпископа усі невірні – диявольське поріддя, тому й закликає володимирців та суздальців: «Якщо хочете очистити місто від невірних людей, я тому радий: очищайте, як Давид, цар і пророк, знищуючи у граді Єрусалимі всіх, хто чинить беззаконня – тих убиванням, інших же заточенням, інших темницями, але завжди град господній від гріхів очищав він» [Повчання Серапіона : 183–184].

Що ж це виходить? Серапіон закликає до репресій, щоб повернути населення Володимира і Суздаля до християнської віри? Виходить, що так, оскільки і Давид «страхом Божим судив». Єпископ не бачить іншого шляху християнізації – тільки убивство, ув'язнення у темницях, оскільки бути нехристиянином – це «беззаконня» (очевидно, мається на увазі «Закон Божий»). Все, що не за цим законом, то від диявола – так вважає Серапіон. А ще він закликає «покаятися у колишньому безумстві і не бути більше, як очерет, який вітер колише». Інакше – «війни, голод, і мор, і трясіння землі», а особисто для Серапіона – «надмірний жаль», який тисне його душу, бо не може пастух заспокоїтися, бачачи овець своїх вовком розкрадених».

Свої погрози та повчання Серапіон роздає і в творі, який має не безлику назву, а цілком конкретну: «Слово блаженного Серапіона про маловір'я», де ключовим словом є оте «маловір'я», вживання якого натякає на стан християнізації у північному краї.

У цьому повчанні єпископ повторюється, нарікаючи на те, що місцеві мешканці волхвам вірять і спалюють на вогнищі невинних людей. Тож нагадує про покарання, повторюючи приклади зі Святого Письма про те, якою буває «кара божа»: до потопу – вогнем, при потопі – водою, в Содомі – сіркою, у часи фараона – десятма карами, в Ханаані – шершнями і вогняним камінням із неба, при суддях – війною, при Давидові – мором, при Титі – полоном, потім землетрусом і руйнуванням Єрусалима. Проповідник бачить такий вихід, аби відвернутися від «гріхів» і стати на праведну путь. Він благає людей покаятися, застерігає від Божої кари: «Якщо не припините, то пізніше гірші біди вас чекають! Тому вам з мольбою кажу: покаємося всі ми сердечно – і Бог облишить свій гнів <...> Адже знаю я і вам кажу, що за гріхи всі нещастя чиняться. Прийдіть же зі мною і покайтеся: якщо покаємося, то будемо помилувані; якщо ж не залишите ви безумства і неправди, то побачите гірше опісля» [Повчання Серапіона : 185].

Мабуть-таки, Серапіон знав, що писав: усі ті покарання водою, сіркою, землею, вогнем і т. д. – своєрідна алегорія, яка розкриває усі лиха, які трапилися впродовж XIII ст. на Русі, принаймні до 1274 року, коли це повчання було написане. Єпископом оволодіває такий азарт у залякуванні «маловірних», що він обіцяє: якщо не покається, то далі ще гірше буде.

Можна припустити, що Серапіон опинився серед людей, котрі сповідували поганські звичаї. Але парадокс: його повчання адресується саме «маловірним», яких він не ототожнює з язичниками: «Навіть язичники, Божого слова не знаючи, не вбивають одновірців своїх, не грабують, не звинувачують, не обмовляють, не крадуть, не зазіхають на чуже; ніякий невірний не продасть свого брата, але якщо когось спіткає біда – викуплять його і життя дадуть йому...» [Повчання Серапіона : 186].

І цей парадокс у повчанні Серапіона змушує задуматися: а чи з язичниками мав він справу, перейшовши з Києва у північний Володи-

мир? Скоріше за все, єпископа випроводили зі стольного града Київської Русі з місіонерським завданням: охрестити тамтешнє населення, провівши відповідну роз'яснювальну, пропагандистську роботу. От тільки зіткнувся тут Серапіон не з язичниками, а з ... мусульманами, носіями якого були татари, а також переважна більшість неслов'янського населення, підкореного татарами. Як би не викручувалися московські «історики», однак на півночі Русі майже не було слов'ян та ще й язичників. Колись тут панувала ісламська Хозарія, а на зміну їй прийшли татари, які аж до XV ст. мали домінуючий вплив на всі сфери життя місцевого населення.

Що то було за населення? У зв'язку з цим варто звернутися до рядків «Повісті минулих літ»: «На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері – меря, на Клещині-озері також сидить меря, а по Оці-ріці, де впадає в Волгу, сидить окремий народ – мурома, і черемиси — окремий народ, і мордва окремий народ. Бо се тільки в Русі слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, бо сидять по Бузі, — потім волиняни. А се інші народи, що дань дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемись, мордва, пермь, печера, ям, литва, зимігола, корсь, норома, либ, – ці свою мову мають, всі вони з коліна Яфетового, що живуть в краях північних» [Літопис Руський : 6].

Отже, виходить, що всі оті етноси якщо не отатарені були (дехто з істориків припускає, що нашестя Батия не зачепило північні землі Русі, але таке припущення спірне), то, в усякому разі, не були і язичниками, бо їхня характеристика, яку дає їм Серапіон, дуже вже нагадує менталітет, який татари прищепили північно-руським етносам і який міцно пристав до тих, хто себе із 1721 року (за примхою Петра I) почав називати «росіянами». Характеристика, дана Серапіоном, багато в чому стосується і сучасних «росіян»: «Не на молитву ти розум спрямовуєш, а як би кого озлобити і брехнею кого пересилити» [Повчання Серапіона : 185].

Висновок. Загалом кажучи, похмурі повчання і проповіді Серапіона адекватно відображають лихо, що сталося у середині XIII ст. (монголо-татарське нашестя), а також нагнітають «страхи Божі», які для нього сконцентрувалися не в усій Русі, а на її північній околиці.

Не виключено, що у менталітеті етносів, які мешкали на тій околиці, він побачив не просто іншу мораль та інші звичаї, котрі сприймав як варварські і жорстокі, а реальну загрозу слов'янській частині Русі (великодержавний шовініст Лев Гумільов назве це початком пасі-

онарного періоду в історії цих етносів). Навряд чи міг колишній київський єпископ передбачити, що через декілька століть Московія, що виникла на основі згаданих етносів, зміцніє і почне вести війни з усіма своїми сусідами, вибудовуючи імперію Зла.

ЛІТЕРАТУРА

1. Повчання преподобного Серапіона. *Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть* / за ред. В. Яременка. У 2-х кн. Кн. 1. Київ : Аконіт, 2002. 784 с.
2. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). *Українська церква / упорядник, автор передмови Микола Тимошик*. Київ : ВЦ «Наша культура і наука», 2007. 434 с.
3. Літопис Руський / за Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.

REFERENCES

1. Yaremenko V. (ed.) (2002) Povchannya prepodobnogo Seriona. *Zolote slovo. Hrestomatia literatyru Ukrainu-Rusi epohu Serednovichya IX–XV stolit*. U 2-h kn. Kn. 1. Kyiv : Aconit.
2. Ogienko Ivan (mutropolut Ilarion) (2007) *Ukrainska tserkva/ Uporyadnyk, avtor peredmovy Mukola Tymoshuk*. Kyiv : VTS "Nasha kultura I nayka".
3. Litopys Ruskyi / za Ipaskim spyskom pereklav Leonid Mahnovets. Kyiv : Dnipro, 1989.

P. V. BILOUS

*Doctor of Philology, Professor,
Professor at the Department of Philology
Municipal Higher Educational Institution "Lutsk Pedagogical College"
of the Volyn Regional Council, Lutsk, Ukraine
E-mail: bpv1953@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0001-7487-6230>*

REALITIES OF THE THIRTEENTH CENTURY IN SERAPION'S "WORDS"

The article examines the teachings ("words") of the ancient Ukrainian preacher and writer of the 13th century, Serapion. Attention is focused on his reflection of the historical, social and religious realities of this tragic century for Russia. In particular, the emphasis is on the fact that Serapion created his "words" when he was performing a missionary task in the north of Russia (Volodymyr-on-Klyazmi, Suzdal). That is why his works reflect the peculiarities of the life of local tribes, the specifics of Christianization in these lands. As a Christian missionary who came to the north of Russia from Kyiv, where he was the archimandrite of the Kyiv-Pechersk Monastery, Serapion was struck by the absence of the Orthodox faith here, and the prevalence of immoral and barbaric customs. In his "words" he exposes the customs of the local population, considers them anti-Christian. With his preaching, he not only seeks to spread the Christian faith, but also fights against the beliefs of people who have not yet come to know God. Serapion sees the reason for the "lack of faith" of the local people not in the consequences of the Mongol-Tatar invasion, but in their adherence to old beliefs and a negative attitude towards Christianity. Depicting the customs of the northern tribes, the ancient Ukrainian preacher gave a description of that ethnic group, which later formed a community that called itself "Russians" a century later. In the mentality of ethnic groups living on the northern outskirts of Russia, Serapion saw not just a different morality and other customs, which he perceived as barbaric and cruel, but a real threat to the Slavic part of Russia. The former Kyiv bishop could hardly have predicted that in a few centuries Muscovy, which arose on the basis of the mentioned ethnic groups, would grow stronger and start waging wars with all its neighbors, building an evil empire.

Key words: Serapion, teaching, Christianity, chronicle, Rus, sermon, missionary.